

РАЗУМЕВАЊЕ ЗАВИСНИХ КЛАУЗА У ЈЕЗИКУ ДИСФАЗИЧНЕ ДЕЦЕ

*Емилија Лазаревић**

Институт за педагошка истраживања, Београд

Лазар Тењовић

Филозофски факултет, Београд

Апстракт. У раду су изложени резултати истраживања специфичности синтаксичког развоја, као елемента језичке структуре на граматичком нивоу деце са развојном дисфазијом, после завршеног дугогодишњег логопедског третмана. Синтаксички ниво на млађем школском узрасту испитивали смо процењујући језичку компетенцију у остваривању комуникативне реченице са зависном клаузом. Истраживање је обављено на узорцима деце школског узраста у редовним основним школама у Београду. Узорак је чинило 160 испитаника који су подељени у две групе: циљну и компаративну. Циљна група је састављена од 60 испитаника (деца са развојном дисфазијом после завршеног дугогодишњег логопедског третмана), а компаративна од 100 испитаника редовне основне школе »Гаврило Принцип« у Земуну. Резултати истраживања показују да граматички развој код деце са развојном дисфазијом тече знатно спорије и подразумева много више тешкоћа у остваривању предикације у зависним клаузама. У раду су размотреле последице које тешкоће у граматичком развоју могу имати на школско постигнуће.
Кључне речи: синтаксички развој, зависна клауза, развојна дисфазија, школско постигнуће.

Синтаксички развој траје целу деценију, односно од друге до једанесте године. Деценија је потребна детету да од холофразе (једне речи која представља глобални исказ) дође до развијене комуникативне реченице у којој могу постојати и примарни и секундарни конституенти и у којој се избор експонената конституентских функција (зависно од говорничко-ве комуникативне намере) креће на релацији: реч, синтагма, зависна клауза (Kašić i Borota, 2003). Синтаксички развој се одвија у две фазе. Прва фаза, која траје до пете године живота, представља активни синтаксички развој у коме се усваја основа граматичке структуре матерњег језика. Друга фаза, између шесте и једанаесте године, представља проширивање синтаксичке компетенције. У овом потоњем периоду се усвајају по-

* E-mail: elazarevic@rcub.bg.ac.yu

једини типови конструкција (Crystal, 1987), смањује број неграматичних форми исказа, а повећава број конституената и избор њихових експонената у развијеној комуникативној реченици (Kašić i Borota, 2003).

Комуникативна реченица, зависно од говорникове комуникативне намере и његове комуникативне способности, може имати само примарне конституенте или и примарне и секундарне. Секундарни реченични конституенти, допуне и модификатори атрибутивног и адвербијалног карактера, могу се исказати: речју, синтагмом и зависном клаузом. Изражавање секундарних реченичних конституената зависном клаузом остварује се на вишим нивоима граматичког развоја појединца, а то је свакако један од сегмената језичке структуре по коме се битно карактерише ниво језичких способности појединца (Kašić, 2002). Зависна клауза у својој конституентској функцији може потпуније актуелизовати поруку него реч или синтагма. У актуелизовању поруке централну улогу има предикација – приписивање неке ситуације (радње) или неке особине (идентификације) неком појму. Предикација представља основу функционисања синтаксичког система и услов за формирање дубинских језичких структура (Stanojčić i Popović, 2001).

Истраживања појединих аутора указују на то да је управо непотпуно разумевање глагола узрочник развојних језичких поремећаја као што је развојна дисфазација (Rice, 2000). Дефицит који узрокује развојну дисфазацију није на морфолошком нивоу, већ у операционалном синтаксичком систему. Операцијама синтаксичке зависности конституената (слагањем, копирањем, премештањем) повезују се и проверавају граматички облици удружени са лексичким јединицама. Операционални дефицит »пробија« кроз многе аспекте синтаксичког система, који представља централни систем у језичкој способности сваког човека (Van der Lely, 2000).

Деца са развојним језичким поремећајем испољавају тешкоће у разумевању, изражавању и употреби језика у различитом степену на појединим језичким нивоима (фонолошком, морфолошком, синтаксичком, лексичком, семантичком и прагматичком) или на свим овим нивоима. Дисфазација, као развојни језички поремећај, подразумева одсуство других сметњи које би могле бити основа успореног или ометеног усвајања говора, тако да оштећење слуха, видљива церебрална патологија, ментална заосталост или социјална депривација, искључују ову дијагнозу. Дисфазични поремећај најчешће обухвата значајно заостајање говорног развоја, или девијантност неких аспеката вербалне функције, а у највећем броју случајева оба. Она представља закаснелост која прелази горњу границу узраста за нормално усвајање језика или девијацију

у неком аспекту језика, или, што је још карактеристичније, и једно и друго (Rapin *et al.*, 1992). Према Владисављевић, развојне дисфазije представљају сложен синдром физиолошких, лингвистичких, едукативних и социјалних проблема с основним поремећајем у вербалној комуникацији. Она представља поремећај дубинских језичких структура, јер поред тешкоћа с формирањем гласова, захвата речник (лексику), семантику, морфологију, граматiku и синтаксу. Поред озбиљног недостатка гласова, тежиште проблема не лежи првенствено у гласовима, већ у немогућности изградње језичког система (Vladisavljević, 1987).

Сагледавањем литературе која се бави језичким проблемима деце са развојном дисфазijом, дошли смо до закључка да се истраживачи говорно-језичког развоја деце са развојном дисфазijом углавном фокусирају на праћење њиховог развоја до поласка у школу. Будући да се проширење синтаксичке компетенције везује за период раног школског узраста, желели смо да испитамо специфичности синтаксичког развоја у домену разумевања и употребе зависних клауза деце са развојном дисфазijом после завршеног дугогодишњег логопедског третмана. Питање језичког развоја на школском узрасту је веома значајно, како због алармантних података који показују да је језичка патологија у порасту, тако и због спознаје да добар говорно-језички развој представља основу за стицање знања и да, стога, представља један од фактора школског постигнућа.

Предмет истраживања

Предмет нашег истраживања представља испитивање специфичности развоја зависних клауза, као сегмента граматичког развоја, код деце код које је дијагностикована развојна дисфазija. Ова деца су била обухваћена дугогодишњим логопедским третманом у предшколском периоду, а после завршеног логопедског третмана, укључена су у редовну основну школу. Млађи школски узраст је време наглог проширивања језичке компетенције за граматички ниво језичке структуре – разумевања и употребе комуникативних реченица у којима се секундарни конституенти изражавају зависним клаузама, међу којима се неке коначно усвајају између једанаесте и дванаесте године (Kašić, 2002).

Испитивањем функционисања граматичког нивоа у фази проширивања синтаксичке компетенције са аспекта разумевања и употребе зависних клауза, чији се развој наставља на млађем школском узрасту, могуће је: (1) сагледати говорно-језички развој деце, у нашем случају деце са развојном дисфазijом и то после завршеног логопедског трет-

мана и (2) указати на присутне тешкоће које могу утицати на успешност у савлађивању васпитно-образовних задатака.

Циљ истраживања

У складу са постављеним предметом истраживања, формулисали смо основни циљ нашег истраживања: утврдити постоје ли разлике у успешности разумевања и употребе зависних клауза (као дела језичке структуре на граматичком нивоу) на узрасту од 7 до 13 година између деце са дијагностикованом развојном дисфазом која су била обухваћена дугогодишњим логопедским третманом и деце са типичним говорно-језичким развојем. Поред тога, истраживањем смо настојали утврдити да ли узрасне разлике у успешности разумевања и употребе зависних клауза код деце са дијагностикованом развојном дисфазом одговарају узрасним разликама код деце са типичним говорно-језичким развојем.

Метод

Узорак. Истраживање је обављено на узорцима школске деце узраста од 7 до 13 година која похађају редовне основне школе у Београду. Циљна група је састављена од 60 испитаника (12 девојчица и 48 дечака) код којих је раније дијагностикована развојна дисфазја и који су били на дугогодишњем логопедском третману на предшколском узрасту, након чега су уписани у редовне основне школе на територији Београда и Земунa. Компаративну групу је сачињавало 100 испитаника (29 девојчица и 71 дечак) редовне Основне школе »Гаврило Принцип« у Земуноу, са типичним говорно-језичким развојем који живе на истом језичком простору.

У циљну групу су укључена деца одређеног узраста са дијагнозом развојне дисфазје, коју је било могуће пронаћи након завршеног дугогодишњег логопедског третмана и уврстити у истраживање. Будући да се развојна дисфазја чешће среће код дечака него код девојчица (Williams *et al.*, 1980) у циљној групи било је знатно више дечака него девојчица. Стога је при избору испитаника у компаративну групу укључено сразмерно више девојчица него дечака. При одабиру испитаника за компаративну групу вођено је рачуна о томе да њихов узраст одговара узрасту деце из циљне групе. Такође, у компаративну групу су укључена само она деца која нису имала никаквих развојних сметњи у језичком функционисању. Будући да је величина циљне групе последица ограничења у броју деце која задовољавају постављене критеријуме за ово

истраживање, одлучили смо да у компаративну групу укључимо знатно већи број испитаника како би компаративна група што верније репрезентовала популацију деце с типичним говорно-језичким развојем.

Циљна и компаративна група нису се значајно разликовале ни у погледу полне нити у погледу узрасне структуре (група x пол: H_i -kvadrat = 1.59, $df = 1$, $p = 0.207$; група x узраст /две категорије: од 7 до 10 година и од 11 до 13 година: H_i -kvadrat = 0.55, $df = 1$, $p = 0.459$).

Инструменти. За испитивање синтаксичке способности деце са развојном дисфазом после завршеног логопедског третмана и деце са типичним говорно-језичким развојем, коришћен је тест Језички корпус за процену језичке компетенције у остваривању комуникативне реченице са зависном клаузом – ЈКЗПЈК (Kašić, 2002). У корпусу је понуђено 20 комуникативних реченица у којима се један од конституената изражава зависном клаузом. Свака зависна клауза је представљена са два ајтема, односно по две клаузе из сваке од постојећих врста у синтаксичком систему српског језика: декларативне, релативне, месне, темпоралне, компаративне, каузалне, кондиционалне, концесивне, финалне и консекутивне.

Реченице, избором лексице и синтаксичких односа, одговарају узрасту испитаника. Понуђене су релативно једноставне реченице у нормалном линеарном поретку – на првом месту је увек независна клауза, а на другом зависна. Сви делови комуникативне реченице дати су у коначној форми, сем глагола у зависној клаузи који је дат на крају реченице у безличној форми. Тражени лични глаголски облик у зависној клаузи, разликује се у погледу једне или више граматичких категорија од личног глаголског облика у независној клаузи, како би резултат испитивања представљао стварну језичку компетенцију испитаника. Испитивач је давао објашњење на примеру који се не налази у корпусу за процену. Задатак испитаника је био да прочита комуникативну реченицу која је дата у коначној форми, а понуђену безличну форму глагола која је дата на крају реченице напише у одговарајућем облику. На пример, у ајтему месне клаузе: »Моја другарица седи где _____ некада ја. (седети)« испитаник треба да на црти напише *сам седео* или *сам седела*. ЈКЗПЈК мери ниво синтаксичке компетенције на млађем школском узрасту, односно њиме може да се утврђује ниво развијености синтаксичког нивоа и откривају сметње и поремећаји. Поред тога, ЈКЗПЈК је погодан мерни инструмент за утврђивање индивидуалних језичких способности. Успешност у разумевању зависних клауза као показатељ синтаксичке компетенције исказује се резултатом који представља број тачно решених задатака, при чему се за сваки тачно решен

задатак добија по један бод. Према томе, највећи могући резултат на тесту је 20.

Будући да тест садржи по две зависне клаузе из сваке од 10 постојећих врста у синтаксичком систему српског језика, поузданост укупног резултата на тесту ЈКЗПЈК оцењена је Гутмановим коефицијентом за половине (split-half). Гутманов коефицијент за половине за циљну групу износио је 0.62, а за компаративну групу 0.85. Дакле, поузданост укупног резултата на овом тесту била је знатно мања у циљној групи што је вероватно последица недовољне стабилности синтаксичких структура код дисфазичне деце.

Поступак испитивања. Испитаници циљне групе били су тестирали индивидуално у кућним условима или у посебној просторији при школама које су похађали. Место испитивања су одређивали родитељи испитаника. Независно од места истраживања испитаници су имали идентичне услове тестирања: просторија у којој су се налазили само испитаник и испитивач, самостално решавање теста који није временски ограничен. Место истраживања компаративне групе испитаника је Основна школа »Гаврило Принцип« у Земуну, а испитаници компаративне групе су имали исте услове испитивања као испитаници циљне групе.

Резултати и дискусија резултата

Узраст је у статистичким анализама категорисан у само две категорије (због малог броја деце у циљној групи): од 7 до 10 година, и од 11 до 13 година. Аритметичке средине и стандардне девијације укупног резултата на тесту ЈКЗПЈК за дечаке и девојчице у циљној и компаративној групи и по појединим узрасним категоријама приказане су у Табели 1.

Резултати трофакторске анализе варијансе (фактори: група, пол, узраст/нивои: од 7 до 10 година и од 11 до 13 година); зависна варијабла: укупни резултат на тесту ЈКЗПЈК показују да ниједна интеракција није била статистички значајна. Од три испитивана главна ефекта добијен је статистички значајан ефекат групе [$F(1, 152) = 17.1$, $p = 0.000$, парцијални квадрирани коефицијент $\eta^2 = 0.11$] и узраста [$F(1, 152) = 14.81$, $p = 0.000$, парцијални квадрирани коефицијент $\eta^2 = 0.09$]. Као што се из Табеле 1 може видети деца са развојном дисфазом (циљна група) имају нижи просечни резултат на тесту ЈКЗПЈК од деце са типичним говорно-језичким развојем и то како у групи девојчица тако и у групи дечака. Као што би се и могло очекивати, старија деца (од 11 до 13 година), просечно гледано, успешнија су на тесту ЈКЗПЈК од млађе деце (7 до 10 година). Узрасне разлике у корист старије деце

скоро су идентичне у обема групама деце. Нижи резултати на тесту обе групе млађе деце (7 до 10 година) упућују на чињеницу да код деце на овом узрасту још увек не постоји потпуна компетенција за испитивани сегмент синтаксичке структуре. На овом узрасту они имају само усвојене елементне дате синтаксичке структуре и налазе се у развојној фази. Анализирајући даље податке видимо да су деца са развојном дисфазом постигла ниже резултате у односу на вршњаке са типичним говорно-језичким развојем. Ови подаци указују на присуство специфичних језичких сметњи дисфазичне деце у фази проширивања језичке компетенције.

Табела 1: Величине група (n), аритметичке средине (M) и стандардне девијације (S) укупног резултата на тесту Језички корпус за процену језичке компетенције у остваривању комуникативне реченице са зависном клаузом код деце са развојном дисфазом (циљна група) и деце са типичним говорно-језичким развојем (компаративна група) с обзиром на пол и узраст

ГРУПА	ПОЛ	УЗРАСТ	n	M	S
Ц И	Девојчице	7 до 10 год.	8	12.50	2.62
		11 до 13 год.	4	15.25	1.26
		Укупно	12	13.42	2.57
Љ Н	Дечаци	7 до 10 год.	28	12.25	2.88
		11 до 13 год.	20	13.55	2.72
		Укупно	48	12.79	2.86
А	Девојчице и дечаци заједно	7 до 10 год.	36	12.31	2.79
		11 до 13 год.	24	13.83	2.60
		Укупно	60	12.92	2.79
К О М П А Р А Т И В Н А	Девојчице	7 до 10 год.	17	14.12	3.89
		11 до 13 год.	12	17.42	1.93
		Укупно	29	15.48	3.58
	Дечаци	7 до 10 год.	37	15.14	2.95
		11 до 13 год.	34	16.38	2.03
		Укупно	71	15.73	2.61
	Девојчице и дечаци заједно	7 до 10 год.	54	14.81	3.27
		11 до 13 год.	46	16.65	2.04
		Укупно	100	15.66	2.91

На старијем узрасту деце (11 до 13 година) уочава се појава смањења броја неадекватних и аграматичних продукција, а повећава се број адекватних одговора код обе групе. Подаци истраживања Кашић (2002) у области зависних клауза код деце раног школског узраста указују на то да деца са типичним говорно-језичким развојем већ са 11 година усвајају сложене синтаксичке структуре и да се тај процес завршава око дванаесте године. Деца са развојном дисфазијом била су мање успешна у односу на своје вршњаке са типичним говорно-језичким развојем и на старијем узрасту. Код дисфазичне деце се на узрасту од 13 година још увек формира језичка компетенција у разумевању и остваривању предикације у зависним клаузама. Деца са типичним говорно-језичким развојем на овом узрасту имају компетенцију за разумевање и остваривање предикације у већем броју типова зависних клауза.

Премда је за прецизно закључивање о специфичностима развоја синтаксичке компетентности потребно имати податке добијене лонгитудиналним истраживањем, добијени резултати сугеришу да код деце са развојном дисфазијом на узрасту од седме до тринаесте године долази до развоја синтаксичке компетенције као и код деце са типичним говорно-језичким развојем али да деца са развојном дисфазијом не достижу ниво синтаксичке компетентности деце са типичним говорно-језичким развојем. Исто тако, ни у једној групи деце нису добијене значајне полне разлике у успешности разумевања и употребе зависних клауза. Уобичајено је мишљење да девојчице предњаче у односу на дечаке када је у питању рана фаза говорно-језичког развоја, а да се с одрастањем деце полне разлике постепено губе. Стога добијени подаци о непостојању јасних полних разлика у обе групе испитаника нису изненађујући. У Табели 2 приказана је пропорција тачних одговора за поједине ставке теста ЈКЗПЈК код деце с развојном дисфазијом и код деце са типичним говорно-језичким развојем на појединим узрастима и за групе у целини.

Из Табеле 2 се може видети да испитаници обе групе нису били поједнако успешни при решавању оба ајтема исте зависне клаузе. Ова појава је донекле и очекивана, јер у паровима ајтема за појединачне врсте зависних клауза постоје различити захтеви у мрежи релевантних односа међу језичким знацима, односно један од задатака у пару је лакши, а други тежи. Код циљне групе је присутна знатно већа разлика у успешности између тежих и лакших задатака него код компаративне групе: деца циљне групе су испољавала изражене разлике у разумевању предикације у ајтемима исте врсте клаузе (и на млађем и на старијем узрасту) када су у питању ајтеми декларативне, релативне, месне, темпоралне, компаративне, каузалне и финалне клаузе. Ови подаци указују

на то да код великог броја дисфазичне деце и на узрастима од 11 до 13 година не постоји потпуна компетенција за разумевање и употребу пре-дикације у зависним клаузама.

Табела 2: Пропорција тачних одговора на ставкама за различите типове клауза теста Језички корпус за процену језичке компетенције у остваривању комуникативне реченице са зависном клаузом код деце са развојном дисфазом (циљна група, $n = 60$) и код деце са типичним говорно-језичким развојем (циљна група, $n = 60$) с обзиром на узраст детета

Тип клаузе	Редни број	Узраст					
		7 до 10 година		11 до 13 година		Укупно	
		Циљна група	Компарат. група	Циљна група	Компарат. група	Циљна група	Компарат. група
Декларативна	1	.53	.89	.83	.85	.65	.87
	11	1.00	.96	.92	1.00	.97	.98
Релативна	2	.67	.94	.75	.98	.70	.96
	12	.94	.96	1.00	.98	.97	.97
Месна	3	.11	.30	.25	.28	.17	.29
	13	.94	.94	.96	1.00	.95	.97
Темпорална	4	.39	.80	.46	.87	.42	.83
	14	.86	.91	1.00	.96	.92	.93
Компаративна	5	.39	.85	.25	.78	.33	.82
	15	.75	.87	.83	.98	.78	.92
Каузална	6	.44	.65	.54	.54	.40	.60
	16	.75	.70	.63	.80	.70	.75
Кондиционална	7	.42	.50	.50	.70	.45	.59
	17	.17	.26	.37	.63	.25	.43
Концесивна	8	.44	.52	.58	.89	.50	.69
	18	.11	.06	.25	.41	.17	.22
Финална	9	.69	.87	.83	1.00	.75	.93
	19	.97	.96	1.00	1.00	.98	.98
Консекутивна	10	.83	.91	.96	1.00	.88	.95
	20	.89	.96	.92	1.00	.90	.98

Дисфазична деца спорије усвајају способност разумевања и употребе пре-дикације у зависним клаузама у односу на своје вршњаке са типичним говорно-језичким развојем, јер се она у овој узрасној доби још увек налазе у развојној фази за наведене типове зависних клауза. Ова појава није била изражена када су у питању ајтеми консекутивне клаузе коју су испитаници циљне групе врло успешно решавали. Зависне клаузе с допунском конституентском функцијом, као што су консекутивна, декларативна, финална и релативна, усвајају се међу првима, те су их испитаници циљне групе решавали без тешкоћа. Ова појава, такође, није била изражена када је реч о ајтемима кондиционалне и концесивне клаузе, који су овим испитаницима представљали велику тешкоћу. Ис-

питаници циљне групе нису у стању да разумеју однос концесивности и кондиционалности, односно да разумеју услове за реализацију ситуације исказане у главној реченици.

У компаративној групи није било тако изражених разлика у успешности између тежих и лакших задатака за већину типова зависних клауза, што указује на успостављање способности разумевања и остваривања предикације у зависним клаузама, изузев када су у питању ајтеми месне, кондиционалне и концесивне клаузе, где су на тежем задатку и на каснијим узрастима имали доста тешкоћа у остваривању адекватне предикације.

На основу квалитативне анализе погрешних одговора дошли смо до следећих података. Деца са развојном дисфазијом формирају аграматичне комуникативне реченице, и то су обично следећи типови аграматизма:

- неграматични предикат формиран неодговарајућим конгруентним глаголским временом. Ове реченице нису прихватљиве, мада говоре у извесној мери о разумевању дате поруке;
- конгруентни крњи перфекат (најблажи облик аграматичних одговора). Формирана реченица са одговарајућим родом, бројем и глаголским временом, али недостаје помоћни глагол што указује на то да се налазе у прелазној фази ка потпуној језичкој компетенцији;
- неграматичне реченице формиране неконгруентним крњим перфектом – одговарајуће глаголско време, али немају очекивану продукцију одговарајућих граматичких категорија рода, броја и лица;
- неграматични предикат у зависној клаузи формиран одговарајућим неконгруентним глаголским временом – неусаглашена граматичка категорија лица, рода и броја;
- неодговарајући неконгруентни глаголски облик – неодговарајуће глаголско време и неусаглашене граматичке категорије рода, броја и лица;
- преписивање понуђеног инфинитива.

Код испитаника са типичним говорно-језичким развојем наишли смо на следеће грешке при остваривању предикације у зависним клаузама: неграматични предикат формиран одговарајућим неконгруентним глаголским временом, неусаглашена граматична категорија рода, броја и лица и неодговарајуће конгруентно глаголско време. Ови типови грешака при остваривању предикације не резултирају аграматичним комуникативним реченицама.

Закључци

На основу података добијених компаративном анализом језичких способности у домену разумевања и употребе зависних клауза деце са развојном дисфазацијом и деце са типичним говорно-језичким развојем на основношколском узрасту, могу се извести следећи закључци:

- Дисфазична деца, у односу на децу са типичним говорно-језичким развојем, успевају да остваре језичку компетенцију за разумевање и употребу зависних клауза на каснијим узрастима и на нижем нивоу. Код дисфазичне деце се на узрасту од 11 до 13 година још увек формира језичка компетенција у остваривању предикације у одређеним типовима зависних клауза. Ова деца испољавају изразите тешкоће у остваривању предикације при решавању тежих ајтема месне, темпоралне, компаративне, кондиционалне и концесивне зависне клаузе, чак и на старијем узрасту.

- Деца са типичним говорно-језички развојем успостављају језичку компетенцију у разумевању и остваривању предикације у зависним клаузама на испитиваном узрасту. Испољили су тешкоће при решавању тежих ајтема месне, кондиционалне и концесивне зависне клаузе, али грешке и тешкоће у решавању ових ајтема нису утицала на аграматичност комуникативне реченице. Будући да су испитаници у фази усвајања овог сегмента синтаксичке структуре матерњег језика, не говоримо о аграматизму него само о аграматичној/неграматичној продукцији.

- Дисфазична деца су испољила несналажење и тешкоће у синтаксичким конструкцијама и спорији развој способности разумевања и остваривања предикације у зависним клаузама. С порастом броја речи у реченици умножавале су се њихове тешкоће. Додатне проблеме дисфазичној деци представљали су и недовољна усвојеност значења речи, и неуобичајени ред речи у реченици што је био случај код тежег ајтема месне клаузе.

- Због изражених тешкоћа при предикацији и због одступања од деце са типичним говорно-језичким развојем може се говорити о следећим типовима аграматизма који су се појавили код дисфазичне деце: конгруентни крњи перфекат (најблажи облик аграматичних одговора), неграматични предикат формиран неодговарајућим конгруентним глаголским временом, неконгруентни крњи перфекат, неграматични предикат формиран одговарајућим неконгруентним глаголским временом и неодговарајући неконгруентни глаголски облик.

- Граматички развој деце с развојном дисфазацијом тече знатно спорије него код деце са нормалним говорно-језичким развојем. Формира-

ње потпуно аграматичне комуникативне реченице указује на несистематичну и парцијалну језичку компетенцију у овом делу синтаксичке структуре. Синтаксичка конструкција у којој се секундарни делови комуникативне реченице изржавају зависном клаузом је представљала проблем деци са развојном дисфазом, као и разумевање синтаксичких конструкција и разумевање значења граматичких структура.

Свакако, закључке које смо извели на основу приказаних података требало би верификовати лонгитудиналним истраживањем које би обухватило како децу са развојном дисфазом тако и децу са типичним говорно-језичким развојем.

Педагошке импликације

У теорији и пракси постоје велике недоумице и неразјашњена питања у вези с проблемима који спадају у категорију дисфазе као развојно-језичког поремећаја. Истраживања многих аутора доводе у везу развојне језичке поремећаје са постигнућем у школи. Подаци ових истраживања указују на то да је код великог броја деце која испољавају проблеме у савлађивању школских обавеза (око 90%) изражен и недостатак у развоју функција језика и говора (Gibbs & Cooper, 1989; Stewart & Spells, 1983). Деца са недостацима у развоју говора и језика и после завршеног логопедског третмана испољавају неуспех у већем или мањем обиму у усвајању знања из математике, природних наука, историје (Crystal, 1987). Поједини истраживачи убрајају поремећаје у развоју језика и говора у основне узрочнике неуспеха у савлађивању школских обавеза (Butler, 1983). Повезаност између ових појава постоји, што упућује на потребу да се оне сагледавају као међусобно условљене (Schoenbrodt *et al.*, 1997). Полазећи у школу, деца се сусрећу с новим захтевима који се одражавају на језички развитак. Нека деца не могу систематски да овладају хијерархијском структуром језика у целини, већ само појединим елементима и базичним структурама, до којих се може доћи и спонтано. Резултати нашег истраживања указују на то да деца са развојном дисфазом и после завршеног логопедског третмана значајно касне у другој фази синтаксичког развоја. Присутне тешкоће у развоју разумевања граматичких структура, ометају процес укупног даљег језичког развоја. Тешкоће језичког развоја за собом повлаче низ тешкоћа у усвајању наставног садржаја математике, матерњег језика, као и тешкоће у преношењу значења појединих наставних садржаја у другим предметима, схватање односа и увиђање природних и друштвених процеса и законитости. Језичке тешкоће дисфазичне деце отежавају усвајање нових

и презентовање стечених знања. Будући да дисфазична деца нису ни на млађем школском узрасту овладала граматичким категоријама које представљају језичку апстракцију, те се не сналазе у сложеним синтаксичким конструкцијама, неопходно је праћење тока њиховог језичког развоја и наставак стручног третмана, како би се спречила прогресија сметњи у језичком развоју, а последично и у учењу и понашању. Нелсон истиче да језичка оштећења могу озбиљно разорити развој социјалних односа унутар породице, а секундарно се могу одразити емоционални проблеми и значајна дезорганизација понашања. Он даље каже да стицање способности за декодирање речи и реченица веома унапређује дечје разумевање и асимилацију околине, самоперцепције, интеракцију са другима и академске способности (Nelson, 1983).

Сви који су у додиру са дисфазичним дететом слажу се да је то велики и озбиљан проблем не само за дете и његову породицу, него и за целокупно друштво. Говорно-језички поремећаји су у основи увек сложени. Ако се не третирају адекватно, могу прогредирати у велики број специфичних проблема. Дисфазична деца врло често могу имати различите тешкоће у усвајању школског градива о чему је било речи, поремећаје психолошке природе, поремећаје понашања и низ других проблема који проистичу из основног неадекватно решеног проблема.

Напомена. Чланак представља резултат рада на пројекту »Образовање за друштво знања«, број 149001 (2006-2010), чију реализацију финансира Министарство науке Републике Србије.

Korišćena literatura

- Butler, K.G. (1983): Language disorders: of primary concern in learning disabilities, *Journal Flor. Med. Assoc.*, Vol. 70, No. 4, 266-269.
- Crystal, D. (1987): *The Cambridge encyclopedia of language*. New York: Cambridge University Press.
- Gibbs, D.P. & Cooper, E.B. (1989): Prevalence of communication disorders in students with learning disabilities, *J. Learn. Disabil.*, 22, 60-63
- Kašić, Z. (2002): Agramatična produkcija i semantička »zbrka« kod dece ranog školskog uzrasta, *Istraživanja u defektologiji*, 113-130.
- Kašić, Z. i V. Borota (2003): Negramatičnost i agramatizam u aktivnom sintaksičkom razvoju, *Srpski jezik*, br. 8/1-2, god. VIII, 439-455.
- Nelson, E. (1983): *Pediatrics*, 12th ed. W.B. Saunders Company, Philadelphia, London.
- Rapin, I., D., Allen & M. Dunn (1992): Developmental language disorders; in S.J. Segalowitz & I. Rapin (eds.): *Handbook of neuropsychology* (111-137). Amsterdam: Elsevier.
- Rice, M. (2000). Grammatical symptoms of specific language impairment; in D.V.M. Bishop & L.B. Leonard (eds.): *Speech and language impairments in children: causes, characteristics, intervention and outcome* (17-34). East Sussex, England: Psychology Press.
- Schoenbrodt, L., L. Kumin & J.M. Sloan (1997): Learning disabilities existing concomitantly with communication disorders, *Journal of Learning Disabilities*, Vol. 30, No. 3, 264-281.

- Stanojčić, Ž. i Lj. Popović (2001): *Gramatika srpskoga jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stewart, J. M. & V. R. Spells (1983): Learning disabilities and communicative disorders as related handicaps: a two year study, *Journal Communicative Disorders*, Vol. 16, No. 5, 345-355.
- Williams, D.M., J.D. Darbyshire & D.A. Vaghy (1980): An epidemiological study of speech and hearing disorders, *Journal Otolaringolog*, No. 9, 5-24.
- Van der Lely, H. (2002) : The computational syntactic system: a comment on W. Frawley's »Control and cross-domain mental computation: evidence from language breakdown«, *Computational Intelligence*, Vol. 18, No. 1, 39-42.
- Vladisavljević, S. (1987): *Afazije i razvojne disfazije*. Beograd: Naučna knjiga.

Примљено 06. 09. 2007; прихваћено за штампу 08. 10. 2007.

Emilija Lazarević and Lazar Tenjović
 UNDERSTANDING OF SUBORDINATE CLAUSES
 IN THE LANGUAGE OF DYSPHASIC CHILDREN

Abstract

This paper presents the results of the research of peculiarities of syntactic development, as an element of language structure on the grammatical level of children suffering from developmental dysphasia, after the completed speech pathology treatment of many years. Syntactic level at younger school age was studied by assessing language competence in the accomplishment of communicative sentence with subordinate clause. The research was performed on the samples of children at school age in regular primary schools in Belgrade. The sample comprised 160 respondents who were divided in two groups: target and comparative. The target group consisted of 60 respondents (children suffering from developmental dysphasia after the completed speech pathology treatment of many years), and the comparative group consisted of 100 respondents from regular primary school "Gavrilo Princip" in Zemun. Research results show that grammatical development of children suffering from developmental dysphasia takes place at a considerably slower rate and entails substantially more difficulties in accomplishing predication in subordinate clauses. This paper discusses the consequences which the difficulties in grammatical development can have on school achievement.

Key words: syntactic development, subordinate clause, developmental dysphasia, school achievement.

Эмилия Лазаревич и Лазарь Теневич
 ПОНИМАНИЕ СЛОЖНОПОДЧИНЕННОЙ ЧАСТИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ
 В РЕЧИ ДИСФАЗИЧНЫХ ДЕТЕЙ

Резюме

В работе излагаются результаты исследования специфических особенностей синтаксического развития детей с возрастной дисфазией как элемента языковой структуры на грамматическом уровне, после окончания многолетней лого-

педической процедуры. Синтаксический уровень на младшем школьном возрасте мы исследовали на основании оценки языковой компетенции в реализации коммуникативного предложения со сложноподчиненной частью. Исследованием охвачен корпус 160 детей младшего и среднего школьного возраста в регулярных восьмилетних школах г. Белграда. Испытуемые были разделены в две группы: целевую и сравнительную. Целевую группу составили 60 испытуемых (детей с возрастной дисфазией, после окончания многолетней логопедической процедуры), а сравнительную – 100 учащихся Восьмилетней школы им. Гаврило Принципа в Земуне. Результаты исследования показывают, что грамматическое развитие у детей с возрастной дисфазией протекает значительно медленнее и подразумевает гораздо больше трудностей в осуществлении предикации в сложноподчиненной части предложения. В работе рассмотрены и последствия, которые трудности в грамматическом развитии могут вызвать в школьном постижении учащихся.

Ключевые слова: синтаксическое развитие, сложноподчиненная часть предложения, возрастная дисфазия, школьное постижение.